

אליעזר דניאל יסלזון

'לעבד שבא למזוג כוס לרבו ושפך לו קיתון על פניו' משל תנאיי כמקור הלכתי

הרקע
סיפור המשל ולקחו
המצטער הפטור ודינו של המחמיר
אבחנה בין סוגי הפטור בסוכה
המשל במשנתנו - פטור מהסוכה בגלל ירידת גשמים
סיכום

הרקע

המשנה בפרק שני של מסכת סוכה דנה בשני דינים הקשורים זה בזה, ועניינם חובת האדם לישוב בסוכה במשך ימי החג. בתחילה משמיעה המשנה את החובה לנהוג בסוכה בימי החג בדרך של קבע, ולנהוג במשך ימי החג בדירה הקבועה בדרך של ארעי. לאחר מכן מחריגה המשנה את החובה הכוללת, ופוטרת מהישיבה בסוכה בעת שיורדים גשמים.

ואלה דברי המשנה (סוכה כח, ב):

כל שבעת הימים אדם עושה סוכתו קבע וביתו עראי. ירדו גשמים מאימתו מותר לפנות? משתסרח המקפה. משלו משל, למה הדבר דומה, לעבד שבא למזוג כוס לרבו ושפך לו קיתון על פניו.

לא ברור מה מוסיף משל זה. מה הייתה חסרה משנה זו ללא המשל שמשלו בה? ועוד, לא מצינו בכל החלק ההלכתי של שישה סדרי משנה שימוש בטכניקה כזו של הבאת משלים!¹

1 הביטוי הפותח את המשל במשנתנו, 'משלו משל', מובא רק עוד פעמיים במשנה. שני המקרים הם ממסכת נדה בפרק השני ובפרק החמישי, ושם מופיע הביטוי בהיפוך סדר המילים, "משל משלו", והוא מובא שם רק כדי לסייע ללומד להבין ולזכור את ההלכות שפורטו במשנה. במסכת אבות לא נמצאו משלים ממש, אך נמצאו דימויים רבים, לדוגמה דימויו של מי שחוכמתו מרובה ממעשיו לאילן שענפיו מרובין ושרשיו מועטים, הדימוי של העוה"ז לפרוזדור ושל העולם הבא לטרקליו, וכן הדימוי של הלומד ילד לכתב על נייר חדש וכו'.

סיפור המשל ולקחו

מה קרה באמת במשל הזה? ברור שהעבד בא למזוג כוס לרבו, אך החלק השני של המשל 'שפך לו קיתון על פניו' סובל שני פירושים, וכבר הגמרא (כט, א) מסתפקת 'מי שפך למי':

- א. העבד, שהוא הנושא בחלק הראשון, הוא גם הנושא בחלק השני - במקום למזוג את המים לכוסו של הרב הוא שפך קיתון של מים על פני אדונו.
- ב. הנושא בחלק האחרון הוא האדון. העבד בא למזוג לאדונו כוס, ובתגובה האדון שופך קיתון על פני העבד.

הפרשנים מנסים לשייך את שני הפירושים למציאות של הישיבה בסוכה בעת ירידת הגשמים. על פי הפירוש השני הקשר שבין המשל לירידת הגשמים לסוכה פשוט - האדם המקיים את מצות הישיבה בסוכה נחשב כעבד, והאדון, הקב"ה, אינו חפץ בעבודתו ומפסיק אותה על ידי הורדת הגשמים. לעומת זאת מסובך יותר הקשר שבין המשל לירידת הגשמים על פי הפירוש הראשון, ואכן הגמרא דוחה אותו בעזרת ברייתא בה נשנה המשל בצורה מפורטת: 'שפך לו רבו קיתון על פניו, ואמר לו אי אפשי בשמושך'. נשוב עתה לשאלה שהצגנו בתחילת הדברים, מה מוסיף המשל להלכה שקדמה לו בתחילת המשנה?

המצטער פטור ודינו של המחמיר

שונה מצוות סוכה מכל המצוות האחרות שבתורה בכך שנשנה בה הכלל שהמצטער פטור ממנה². כלל זה המושמע על ידי רבא (כו, א) נתקבל להלכה. וכך כתב הרמב"ם על כלל זה (הל' סוכה פ"ו ה"ב):

מצטער פטור מן הסוכה... ואיזה הוא מצטער זה שאינו יכול לישן בסוכה מפני הרוח, או מפני הזבובים והפרעושים וכיוצא בהן, או מפני הריח.

לפי דעתם של רוב הראשונים נגזר הכלל המצטער פטור מהסוכה מהלימוד המיוחד על צורת קיום מצות הסוכה 'תשבו כעין תדורו', מכאן ששיבת הסוכה חייבת להיעשות בדרך של ישיבת האדם בביתו, במהלך חייו הרגילים. וכשם שהאדם עוזב את ביתו בעת שנתקל בצער ובאי נוחות, כך יהיה פטור מחובת הישיבה בסוכה, אם ישיבתו בה גורמת לו לצער ולסבל.

2 גם לגבי מצות תפילין מצינו שהמצטער פטור מעיקר הדין מלהניח תפילין; אולם שם מוזכר הטעם לכך: הצער גורם להיסח הדעת, ואין להניח תפילין בעת שמסח דעתו מהן (שו"ע או"ח סי' לח סע' ט).

וכך כתבו התוספות על אתר בד"ה הולכי דרכים ביום:

כל זה נפקא מתשבו כעין תדורו... וכן מצטער דפטרו לעיל מן הסוכה היינו מ'תשבו כעין תדורו', דאין אדם דר במקום שמצטער.

אמנם חז"ל משבחים בדרך כלל מי שמקיים מצוה למרות שהוא פטור ממנה. גם לגבי מצות סוכה מספרת המשנה (כו, ב) על הקפדתם של רבן יוחנן בן זכאי ושל רבן גמליאל לאכול בסוכה למרות שאופי אכילתם פטר אותם מהחובה לאכול בסוכה. על פי ההבנה הפשוטה יש כאן בהחלט 'מעשה רב' שראוי ללמוד ממנו, ועוד מוסיפה הגמרא ומדגישה ש'לית ביה משום יוהרא'. בעקבות הדברים הרמב"ם מתעלם לחלוטין מנושא היוהרא, ומוסיף דברי שבח מפורשים על כל המחמיר במצות הסוכה (פ"ו ה"ז): 'ומי שיחמיר על עצמו ולא ישתה חוץ לסוכה אפילו מים הרי זה משובח'³. על פי זה נראה שגם מי שפטור מהסוכה משום שהוא מצטער, והוא מתגבר על צערו ומקפיד לאכול בסוכה למרות הפטור, ייחשב כמבורך וכמשובח. אך מה עם המשנה שאוסרת זאת?

אבחנה בין סוגי הפטור בסוכה

בניגוד לשבח הכולל המיוחס ברמב"ם לכל מי שמקפיד שלא לאכול מחוץ לסוכה, בהגהות מיימוניות בשם מחזור ויטרי מובאת הסתייגות כללית ממי שיושב בסוכה למרות הפטור שלו (פ"ו ה"ג אות ג):

כתב ר' שמחה, סבורני כל שפטור מן הסוכה ואינו יוצא אינו מקבל שכר, אלא הדיוט הוא, כדאיתא בירושלמי שכל שפטור מן הדבר ועושהו נקרא הדיוט.

אך לכאורה קשה, בירושלמי (ברכות פ"ב ה"ט) ההסתייגות ממי שמקיים מצוה למרות שהוא פטור ממנה, וכינויו הדיוט, נובעים מהחשש ליוהרא⁴, ואילו כאן בסוגייתנו כתבה הגמרא במפורש שאין בהחמרה במצוות סוכה משום יוהרא כלל! נראה שמסיבה זו היו ששינו את הגירסא של ההג"מ והוסיפו מילה אחת משמעותית לדבריו, את המילה מצטער:

3 הטור מצטט את לשון הרמב"ם, ובעקבותיו הלך גם המחבר (סי' תרלט סע' ב): 'ומי שיחמיר על עצמו ולא ישתה חוץ לסוכה אפילו מים, הרי זה משובח'.

4 ואלה דברי הירושלמי: ר' יסא ור' שמואל בר רב יצחק הוו יתבין אכלין בחדא מן אילין כנישתא עלייתה (היו יושבים ואוכלים בעליית בית הכנסת). אתת עונתה דצלותא (הגיע זמן תפילה) וקם ר' שמואל בר רב יצחק מצלויא (והתפלל). א"ל ר' מיישא, לא כן אלפן ר' אם התחילו (בסעודה) אין מפסיקין (לתפילה), ותני חזקיה כל מי שהוא פטור מדבר ועושהו נקרא הדיוט.

כתב ר' שמחה, סבורני כל שפטור מן הסוכה ואינו יוצא אינו מקבל שכר אלא הדיוט הוא, כדאיתא בירושלמי שכל המצטער שפטור מן הדבר ועושהו נקרא הדיוט⁵.

על פי גירסה זו מחדש בעל הג"מ שיש להבחין בין סוגי הפטור ממצוות סוכה. האבחנה תהיה בין המצטער הפטור מהסוכה שהוא כהדיוט המתייחה, לבין מי שנפטר בגלל שאכילתו אכילת ארעי שתבוא עליו ברכה. ונראה שאבחנתו נובעת ממאמציו של מקיים המצוה, או שאבחנתו נובעת מהתרשמות הסביבה לקיום המצוה. על פי הגישה הראשונה בעל הג"מ מבחין בין שני המקרים בגלל שהפטור-המצטער חייב לצאת מגדרו כדי לקיימה, שהרי בחייו הרגילים בביתו היה כנראה עובר למקום אחר בגין צערו, ובקיום המצוה למרות הצער יש משום יוהרא. לעומת זאת מצוי גם בביתו ובחייו הרגילים שנמצא את האיש אוכל אכילת ארעי במקום המיועד לסעודתו, ולכן מי שמקפיד לאכול ארעי בסוכה מתנהג בצורה די רגילה, ואין להחשיבו כיהיר. על פי הגישה השניה מתבססת האבחנה של בעל הג"מ על תגובתם האפשרית של הצופים. החובה להימנע מעשייה בגלל יוהרא חלה רק בפני הציבור המסוגל לראות ולהבחין בזאת. כנראה שבעל הג"מ הניח שבמקרה של האוכל ארעי יקשה על הצופה להבחין בדיוק אם הייתה כאן אכילת ארעי או אכילת קבע, ולכן לא אסרו על האדם להחמיר על עצמו. לעומת זאת יוכל הצופה להבחין ביתר קלות אם אכילת האדם כרוכה בצער ובסבל, שממנו מתעלם האוכל בסוכה. לכן חשש בעל הג"מ ליוהרא במקרה של המצטער, ואסר עליו לאכול בסוכה.

המשל במשנתנו – פטור מהסוכה בגלל ירידת גשמים

יתכן לחדש שהמשל המיוחד שהובא במשנתנו בא ללמד שההבחנה צריכה להיות בין כל הפטורים ממצוות סוכה מחד גיסא, לבין הפטור בגלל ירידת הגשמים מאידך. לגשמים התבצר מעמד מיוחד, בעיקר בארץ ישראל שבה השגחתו העיקרית של הקב"ה על הארץ מבוטאת במתן גשמים. וכך למדנו בפירוש בפרשת עקב (דברים יא יא-יב):

וְהָאֲרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם עֹבְרִים שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ אֶרֶץ הַרִים וּבְקָעוֹת, לְמִטֵּר הַשָּׁמַיִם

5 על פי גירסה זו, המופיעה במהדורת פרנקל [שם נוספה כנראה ע"פ הגה"מ דפוס קושטא רס"ט התיבה 'המצטער' בסוגריים מרובעים], שינו שם גם את ההלכה אליה מתייחס בעל הג"מ בהערה זו: במקום לייחס את דבריו להלכה ג העוסקת בפטור מהסוכה של החתן ומשמשיו - מייחסים את דבריו להלכה ב העוסקת במצטער הפטור מן הסוכה בגלל צערו [גם ציון ההגהה הפך לאות ב במקום אות ג; תמוה לכאורה שאנשי מהדורת פרנקל לא טרחו להסביר את השינוי המשמעותי הזה בהערת שוליים או בציון ב'מקורות וציונים' וכד'].

תְּשִׁתָּה מַיִם: אֶרְץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ דָּרַשׁ אֶתָּה, תִּמְיֵד עֵינֵי ה' אֱלֹהֶיךָ בָּהּ, מִרְשִׁית
הַשָּׁנָה וְעַד אַחֲרֵית שָׁנָה:

בסוכות גם נידונים על המים. כל מהותו של החג מאופיינת על ידי השדה, היבול והמים, ובהם משולבת כל עשייתנו בחג. אנו יוצאים מהבית אל השדות, אנו בונים את הסוכה מגידולי הקרקע, אנו מצווים בנטילת ארבע המינים מהצומח, ובימי המקדש חגגנו את ניסוך המים ואת חגיגות בית השואבה. לכאורה ירידת הגשמים בחג הייתה יכולה להיחשב כסימן של ברכה, שהרי כבר בתחילת הדין ועוד במהלך החג מראה לנו הקב"ה שגשמיו המבורכים ירוו את שדותינו. אך חכמים קבעו שהגשמים בחג סימן קללה הם⁶, והם מורים על הפסקה בדרישת הקב"ה את ארצו. הם מבטאים כעס של הקב"ה על בניו, ועל פי המשל שבמשנתנו לא נאה לעבד שננזף על ידי אדוניו, ושאדוניו מסתייג משימושו, להמשיך ולעמוד בפניו כאילו לא קרה דבר. לכן פטור מהסוכה בגין צער או בגין אכילה של ארעי ייחשב פטור טכני, ופטור הנובע מירידת גשמים ייחשב פטור עקרוני. בפטור טכני תבוא ברכה על מי שמקפיד לקיים את מצות הסוכה גם ללא חיוב, ובמקרה של פטור עקרוני ייחשב היושב בסוכה כהדיוט וכיהיר.

על פי דברים אלה נראה שיש להסמיך את ההסתייגות ממי שנוהג לפנים משורת הדין בסוכה, להלכה י' של הרמב"ם שם, בה הוא עוסק בהלכות הקשורות לירידת הגשמים על הסוכה. ההסתייגות תנוסח על פי דברי בעל הג"מ כד:

כל המקיים מצוות סוכה למרות שנפטר ממנה בגלל שאכילתו ארעי או בגלל צער, הרי זה משובח. אבל כל הנפטר מהסוכה בגלל שירדו גשמים ונסרח המקפה, והוא ממשיך ויושב בסוכה, כהדיוט ייחשב ויש במעשיו משום יוהרא⁷.

סמך מסויים לאבחנה זו נוכל למצוא בדברי הרמ"א, שהוסיף בהגותו לסעיף ז בס' תרלט שתי הלכות מיוחדות, המהוות מעין סיכום לשלושת סעיפי השו"ע העוסקים בגשמים בסוכות:

כל הפטור מן הסוכה ואינו יוצא משם, אינו מקבל עליו שכר, ואינו אלא מההדיוטות. וכשיוצא מן הסוכה **מכוח הגשמים** אל יבעט ויצא, אלא יצא כנכנע, כעבד שמוזג כוס לרבו ושפכו על פניו.

6 וכך נימק רבי יהושע במסכת תענית את דחיית אזכרת הגשמים לשמיני עצרת: 'רבי יהושע אומר מיום טוב האחרון של חג... הואיל ואין הגשמים אלא סימן קללה בחג'.

7 ע' שפת אמת סוכה כט, א. בספר 'חשוקי חמד' (שם כח, ב) דן על פי זה הרב יצחק זילברשטיין מרמת אלחנן בהבדל שיהיה בין הרטבת הסוכה על ידי גשמים לבין הרטבתה על ידי צינור מים שהתפוצץ, ובצורה דומה בהבדל שבין הרוצה לשבת בסוכה בעת ירידת גשמים לבין הרוצה לשבת בסוכה בעת ששורר שרב כבד.

סיכום

המשל המיוחד באמצע דברי ההלכה במשנה העוסקת בהלכות הסוכה, יתכן שבא ללמד על המעמד המיוחד שניתן במשנה לירידת הגשמים המבטלים את ישיבת הסוכה⁸. אמנם יכולה הייתה המשנה להשמיע אבחנה זו ללא הבאת משל, לכתוב לדוגמא: 'ירדו גשמים מאימתי מותר לפנות, משתסרח המקפה, ואם ירדו לא ישב בה מכל מקום'. אך המשנה העדיפה להביא את משל העבד שרבו שופך קיתון על פניו, מאחר שבהבאת המשל היא נותנת כבר את ההסבר מדוע אסור לאדם להחמיר על עצמו בעת הגשמים. רק בגלל המשל אנו מבינים את היחס המיוחד שבין הגשמים לבין ישיבת הסוכה - סימן של קללה, ולא ראוי לאדם להתייחר ולהתנגד לגזירותיו של האדון.

8 מבין הפרשנים האחרונים מתייחס הגר"א למשל שבמשנתנו בדרך של דרש, והובאו הדברים בלקט פנינים משולחן הגר"א על פרשת אמור. לפי פירושו שם, בתום ימי הדין אנו פונים למצוות החג, ביניהן נטילת לולב וישיבה בסוכה, כדי להמתיק את דיננו באמצעות המצוות המיוחדות העוטפות אותנו. היין החריף נמשל לדין, ומי המזיגה למצוות החג. מזיגת המים לאדון כדי למהול את היין מסמלת את רצוננו למתן את חריפות הדין באמצעות מצוות החג. דחיית העבד, ושפיכת המים על פניו במקום, מסמלת את סירובו של הקב"ה להמתיק את דיננו.

"אספרה אל חוק" (תהלים ב, ז), היינו ר"ה שנאמר בו "כי חוק לישראל הוא" (שם פא, ה), והקב"ה קבעו חוק לפקוד בו כל יצורי קדם. ואמר דוד לספר בחדש ה', כי העניין, אף שמחדש בכל יום מעשה בראשית - אבל מכל מקום העיקר הבריאה שבו ממש נברא עולם חדש, ולכן הוא מתחיל בראש השנה כי בו נעשה עולם חדש. ולכך אמרו "היום הרת עולם" ולא היום היה הרת עולם, וכן "זה היום תחילת מעשיך" ולא היה תחילת מעשיך, כי באמת עוד היום כל ראש השנה הרת עולם ותחילת מעשיך של הקב"ה, כי מחדש העולם, כאשר האריך בזה בכתבי האר"י ז"ל. ולכך יש לנו תירוץ, כי אנו כקטן שנולד ואין לנו כ"כ עוון, כמ"ש במדרש שהתנצל הקב"ה בעד אדם בחטא ואמר הלא קטן הוא והיום נולד ואין לו כ"כ חטא משפט מות, וכן אצלנו בכל ר"ה כי קטנים אנו, היום נולדנו. ולכך אמרינן "היום הרת עולם" וכו' "אם כבנים רחמינו" וכו'.

(מתוך "יערות דבש" לר"י אייבשיץ
חלק שני דרשת אלול תקל"ה במיץ)